

Марія ДРУЖИНЕЦЬ,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова,
Придністровський державний університет ім. Т.Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ ЗА ПЕРШОДРУКАМИ ХАРКІВСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Праця присвячена проблемам українського усного мовлення на діяхронічному рівні, зокрема становленню норм української орфоєпії, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка відіграли важливу роль в нормалізації української мови. Правописна система першодруків харківських письменників була побудована значною мірою на фонетичних засадах, тому завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси, більшість з яких стала орфоєпічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: українське усне мовлення, кодифікація, орфоєпія, першодруки

Maria Druzhynets. The Ukrainian verbal broadcasting after incunabula of the Kharkov writers

The article is devoted to the problems of Ukrainian verbal broadcasting, including the establishment of standards of Ukrainian orthoepy. G. Kvitka-Osnovyanyenko, P. Gulaka-Artemovskiy, Ye. Hrebinka played an important role in the normalization of the Ukrainian language. Orthographic system of Kharkov writers' incunabula was built mostly on phonetic principles, that's why due to the peculiarities of spelling, and often in spite of it, pronounced features were reflected, most of which became the orthoepical norm of modern literary Ukrainian.

Key words: Ukrainian verbal broadcasting, codification, orthoepy, incunabula.

Актуальною проблемою усного мовлення є володіння орфоепічними нормами. Орфоепічні норми, як і орфографічні, є загальнообов'язковими, їх повинні дотримуватися носії української мови, адже володіння ними полегшує процес спілкування.

Вимовні норми характеризуються великою стійкістю. Вони подаються у "Русско-украинском орфоэпическом словаре" О. Горпинича (1992), у 2-томному "Орфоэпическому словнику" (К., 2001; 2003).

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народно-розмовного мовлення, розглядалися у вагомих теоретичних працях П.О. Лавровського, О.П. Потєбні, П.Г. Житєцького, В.О. Науменка, А.Ю. Кримського, І.І. Огієнка, О.Н. Синявського, М.Ф. Наконечного, М.А. Жовтобрюха, П.Д. Тимошенка, М.М. Фащенко.

Кожна орфоепічна норма має своє коріння. Фіксацію вимовних норм сучасної української літературної мови знаходимо у першодруках та рукописах, писаних фонетичним правописом, тому ставимо своїм завданням простежити відбиття орфоепічних норм за творами-першодруками харківських письменників, які користувалися слобожанським фонетичним правописом: повість «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка (1841), «Кобзар» П.П. Артемовського-Гулака (1877) та «Кобзаря. Пырятинської ластивки Е. Гребинки» (1878). Фіксація живої народної вимови у писаних текстах дає можливість говорити про обґрунтованість, сталість певної вимовної норми, хоч у мовленнєвій практиці одна норма є більш засвоєним, інша найменш засвоєним орфоепічним явищем.

У досліджуваних джерелах засвідчена вимова [i], що передається літерою *и*, на місці давнього [Ѣ] та [е]: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка послідовно – *свити* (14), *хлибець* (21), *обидь* (29), *диточкамы* (31), *грихы* (32), *симья* (35); у «Кобзарі» П. П. Гулака-Артемовського послідовно – *рижкы* (10), *смило* (11), *бисовський* (12), *гориха* (13), *свит* (21), *дило* (15), *грихъ* (16), *викъ* (19), *михъ* (21); у «Кобзарі» Є. П. Гребінки у переважній кількості випадків – *вечиръ* (3), *свити* (9), *дивчатъ* (9), *лисы* (9), *але коренця* (34). Ця вимовна риса, відбита у «Грамматике мало-российского наречия» О. Павловського – *різныці* (56), *вінці* (29), *квітка* (38), у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка – *видьма* (76), *виникъ* (77), *вира* (78), *горихъ* (103) [8:39].

Простежується вимова [i], що позначається літерами *и*, *і*, на місці [o]: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка послідовно – *покірна* (16), *нижкамы* (34); у «Кобзарі» П. П. Гулака-Артемовського послідовно – *ничъ* (7), *бривкамы* (7), *рідъ* (8), *причъ* (9) (рос. *прочь*), *хвистъ* (10); у «Кобзарі» Є. Гребінки у переважній кількості випадків – *двиръ* (11), *тільки* (11), *стиль* (16), *дзвин* (28), *силлю* (37), хоч знаходимо *дзвоницю* (25). Ця особливість передається у граматиці О. Павловського – *вісько* (29),

дзвінь (33), у словнику П. П. Білецького-Носенка – *бибъ* (54), *китъ* (184) [8: 39].

Початковий наголошений [i] передається буквою и: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *играшки* (18), *игры* (43); у «Кобзарі» П.П. Гулака-Артемівського – *инша* (15), *ижь* (30); у «Кобзарі» Є.П. Гребінки – *искры* (11), *иволга* (11), *иншый* (18). Літера и на позначення початкового наголошеного [i] подається в драгоманівці: *инакше* (3:12, 33), *инчих* (3:20) [58:100]. Фіксація літери и, що свідчить про відбиття сучасної орфоепічної норми у загальних назвах, зустрічається і в «Словарі української мови» (1907-1909) Б. Грінченка: *идол*, *ижиця*, *икати*, *индик*, *иржа* [1:182]. Варто зазначити, що написання початкового и перед н було орфографічною нормою на початку ХХ ст. і правило формулювалось у «Найголовніших правилах українського правопису» (1918) [9:364].

Зрідка фіксується вимова ненаголошеного [e], наближеного до [и]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *почыпылы* (27); у «Кобзарі» Є. Гребінки [e] передається літерою и (ы) перед наголошеним [i] лише в одному слові – *мыні* (42). У повісті Г. Квітки-Основ'яненка ненаголошений [e] передається літерою е – *веселішь* (32), *прожене* (39). У словнику П.П. Білецького-Носенка іноді фіксується вимова ненаголошеного [e] як [и]: *видмідь* (76), *бисида* (56) [8:39]. У Т. Шевченка ненаголошений [e] позначається літерою и перед наголошеним [и], [у], [о], [е], [а] у префіксах: *ныначе* (44, I), *ныполюбило* (12;II); у коренях іменників: *ришоткою* (50,I), *систру* (36,I); у коренях дієслів: *христылася* (75,I), *зариготались* (90,I); у коренях прикметників: *невильку* (126,II; 162,II); у коренях займенників: *мыни* (68,II), *мине* (144,I); у суфіксі -ен- іменників: *бисыня* (60,I), *мышынять* (69,I); у суфіксі дієприкметників: *замучи-не* (104,I), *поточине* (104,I), *крадыне* (192,II); у суфіксі -ечк- іменників: *рижички* (216,I), *сорочички* (9,II); у закінченні дієслів II особи однини: *любитымишь* (133,II), *незнатымишь* (6,I) [19:95]. Зрідка простежується фіксація вимови [e] як [и], що передається на письмі літерою и, в "Енеїді" І.Котляревського перед наголошеним складом з [i]: *минѢ* (I:236), у граматиці О.Павловського перед наголошеним складом з [i], [o]: *мині* (87), *чырвоный* (65), в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [i]: *минѢ* (5) [6:365].

Як зазначає Тоцька Н.І., перед складом з дальшим наголошеним голосним середнього чи низького підняття [e] змінюється менше, а перед складом з наголошеним голосним високого підняття – більше наближається до [и]. При вимові ненаголошеного алофона [и] артикуляція дещо знижена й наближена до ненаголошеного [e] [10:28].

Ненаголошений [и] у досліджуваних джерелах позначається літерою ы послідовно: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *невывався* (31),

вышивала (33), *тихёсенька* (33); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *прывовля* (7), *плывё* (7), *выходять* (8), *бачышь* (8); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *добрый* (3), *сыротыну* (4), *мылостывый* (9), *вышенькы* (11). Зрідка ненаголошений [и] позначається літерою е, перед складом з ненаголошеними [е], [а] у словнику П. Білецького-Носенка: *вешнякъ* (74); у граматиці О. Павловського зустрічається: *віделки* (9), *сокіра* (59) [26:40]. У творах Т. Г. Шевченка ця норма знайшла ширше відбиття, зокрема у префіксі при-: *преблуда* (5, I), *пребигы* (127, II); у коренях іменників: *Енесеі* (104, I; 50, II), *Володимеръ* (102, II); у коренях дієслів: *блеснути* (77, I), *умерала* (92, I); у коренях прикметників: *вешневий* (39, II), *вешневими* (137, II); у суфіксах -учи, -ючи, -ячи, -вши дієприслівників: *йдуче* (121, II), *лягаюче* (121, II), *узявше* (127, II); у закінченні дієслів III ос. одн. майбутнього часу: *лазитеме* (69, II), *небачитеме* (109, II); у кінці прислівників: *николе* (107, II), *всюде* (110, II) [25:96]. Вимова ненаголошеного [и] у граматиці Я. Головацького передається літерою и (ы): *отвыкнувъ* (189), *отнынѢ* (212), *мыти* (138) [4:157]. Ненаголошений [и] іноді передається літерою е у граматиці О. Павловського: *шепшина* (74), в альманасі «Русалка Дністрова»: *лебонь* (27). Трапляються випадки, у яких на позначення ненаголошеного [и] вживається буква і: *тривога* (50, № 10, 1861), очевидно, це вплив діалектної вимови [6:366].

Для сучасної української літературної мови характерною є нейтралізація фонетичної опозиції вокалізму /e/: /и/ в ненаголошених позиціях, коли /e/ на синтагматичній осі втрачає свою ознаку "середнє піднесення (переднього ряду)" диференційних рис, а її звукове поле зливається із звуковим полем /и/. Така нейтралізація характерна для південних говорів української мови. У науковій літературі поширена думка, що звуки [e] та [и] в ненаголошених позиціях сучасної літературної мови взаємно наближаються, в їх артикуляції виникає так зване індіферентне, або байдуже, положення язика в передній частині ротової порожнини. Це взаємне наближення звуків [e] та [и] в ненаголошених складах перехрещується з гармонійною асиміляцією голосних залежно від наступного ненаголошеного. Перед голосними [і], [и], [у] звук [e] в ненаголошеній позиції набуває такого звуження, що різною мірою наближається до [и], а перед [і] в окремих словах при швидкій вимові – до [і] [2:22].

Не засвідчується у досліджуваному матеріалі вимова ненаголошеного [о], наближеного до [у]: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *голубкою* (48), *голубочко* (85); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *горилкы* (20); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *голубко* (23), *зозуля* (30), *голубьятко* (64). Вимова ненаголошеного [о] передана буквою у лише Т. Г. Шевченком у «Більшій книжці»: *зузуля* (111, II) [7:97].

Підтверджується у досліджуваних джерелах фонетична риса української мови – вживання *о*, *е* після шиплячих [ж], [ч], [ш]. Звук [о] засвідчується після шиплячих перед твердими приголосними, перед складом з [и], [а], [о]: У повісті Г. Квітки-Основ'яненка – *жони* (14); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *чортами* (11), *чоловика* (15), *вчора* (25), *чорныла* (32); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *чорнымы* (10), *чорніе* (13), *вечорами* (19), *бджолы* (21). Звук [е] після шиплячого перед складом з [и] простежується один раз у «Кобзарі» Є. Гребінки – *пшеницю* (32).

Фіксується вживання суфікса *-ова-*, яке не збігається з нормою: у «Кобзарі» П.П. Гулака-Артемівського – *пидвечирковатъ* (21), *скоштовавъ* (21); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *не розпечатовавши* (10), *дивоваты* (22), *зпустковала* (59). У повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка зрідка представлено варіативне вживання суфікса *-ова-* та *-ува-*: *видбрехуватись* (61), *розпытувавъ* (64), *пробувавъ* (78), *але зрадувалась* (41), *куповаты* (44), *подаровала* (48), *красоватись* (45). У творах Т.Г. Шевченка засвідчено паралельне вживання на письмі варіантів суфікса *-ува-* та *-ова-*: *руйновали* (17,К), *пановалы* (99,К), *рятоваты* (110,К), *шановати* (25,Б), *будовали* (15,І) *але ночувала* (76,К), *дивувала* (78,К), *зимувати* (73,І), *шинкуватъ* (140,ІІ) [28:97]. Передача цієї вимовної особливості зрідка фіксується у словнику П. Білецького-Носенка: *дякувавъ* (34), *але вередовали* (72) [8:40]. Б. Кобилянський вважає, що паралельна фіксація суфікса *-ува-*, *-ова-* свідчить про звукову неусталеність цього морфа [3:16].

У досліджуваних матеріалах засвідчується тенденція до вимови **[ри]**, **[ли]** у відкритих складах між приголосними: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *прыймы* (46), *крыныци* (46); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *дрыжыть* (16), *грымыть* (17), *блыщыть* (8); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *блискають* (12), *брыньчыть* (103). Засвідчується непослідовність у передачі на письмі сполучень [ри] та [ли] у відкритому складі: у Т.Г. Шевченка: *гриміли* (421,І), *чорнобрива* (12,ІІ), *крыныцю* (200,ІІ), *перехрестившись* (178,ІІ), *але кровави* (112,І), *блеснути* (77,І), *охрестила* (27,ІІ) [25:98]; у словнику П.П. Білецького-Носенка: *дрижати* (123), *блискавка* (57), *кривавий* (136), *але кревъ* (196) [26:40]. Збережена традиція передачі на письмі *ри*, *ли* у М.Осадци: *крыло* (150), *блискае* (184). Тенденція до вимови [ри], [ли] у відкритих складах між приголосними характерна і для граматики Я. Головацького: *брити* (139), *розличати* (135) [4:521].

Таким чином, у досліджуваних джерелах знайшли відбиття такі орфоепічні норми голосних: вимова [і] на місці **[Ѣ]**, [е] та [о] (у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського та у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка послідовно, у «Кобзарі» Є. Гребінки у переважній більшості випадків); зрідка

вимова ненаголошеного [e] як [u] (у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського та у «Кобзарі» Є. Гребінки); послідовна вимова початкового голосного [i] як [u]; послідовне вживання – о, е після шиплячих; ри, ли у відкритих складах між приголосними.

Префікс [з-] перед глухими приголосними у досліджуваних джерелах передається літерою с у переважній більшості випадків: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *спіткнулась* (51), *скупила* (52), *схаменулась* (56), *схылылась* (65), *але незпустылысь* (37), *незтямылась* (37), *зкочыла* (44), *зходъ* (45) (сонця); у «Кобзарі» Гулака-Артемівського – *спынысь* (9), *сплеть* (13) *скорчывьсь* (14), *скопылывь* (15), *але зправыть* (33); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *скажы* (3), *скосывши* (5), *спугнувь* (14), *скакати* (33), *скынувь* (40), *але зпысавъ* (10), *зкладае* (67), *зпавъ* (82). У Т.Г. Шевченка префікс [з-] послідовно передається літерою с перед п, х, с, ч: *спочивае* (13,II), *сходить* (17,I), *ссунувся* (249,II), *счулась* (406,I); перед т, к – передається варіативно: *стихати* (23,Б), *склыкае* (16,I), *але зтиха* (105,II), *зкликали* (341,I) [7:98]. У граматиці О. Павловського послідовно вживається літера с на позначення префікса з- перед глухими к, п, х: *скажешъ* (88), *сподобавь* (59); у П.П. Білецького-Носенка – варіативна передача: *зпитати* (159) і *скизлити* (328) [8:40].

У першодруках простежується варіативне вживання прийменника з. Перед глухими приголосними вживається то зъ, то съ: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *зъ толку* (46), *зъ такихъ-то* (57), *зъ того* (76), *але съ хуторивъ* (64), *съ хаты* (105); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *зъ кухвы* (10), *зъ попомъ* (18), *зъ хаты* (28), *зъ килка* (30), *але съ поставця* (9), *съ пяты* (16), *съ того* (29); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *зъ Києва* (10), *зъ поля* (14), *зъ панамы*, *але съ хлибомъ* (36), *съ лідсудкамы* (50). Ця особливість послідовно засвідчена у творах Т.Г. Шевченка: *зъ тобою* (107,II), *съ тобою* (151,II) [7:98].

У досліджуваних джерелах представлена варіативна передача на письмі вимови префікса роз- як [роз-] і [рос-]: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *россердытця* (36), *росглядыть* (41), *роспытываты* (48), *але розцвитають* (33), *порозпуска* (33), *розказую* (33), *роздяглась* (35); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *росплатывся* (15) і *розплатывся* (19), *розстовкъ* (25), *розсылае* (32); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *розсыпане* (12), *розмовляти* (22), *розсерджу* (34) і *роспрындывшись* (32), *ростають* (14), *роспытай* (31). Ця норма представлена у творах Т.Г. Шевченка перед глухими [к], [п]: *розказуй* (37,К) і *розказаты* (86,К); перед глухими [т], [ц] і [ч] послідовно вживається префікс [рос-]: *росцвитае* (107,К), *ростилалася* (128,II), *росчиняють* (177,II;247,II); перед кореневим [х] вживається префікс [роз-]: *розходивсь* (262,II), *розхристані*

(179,І) [7:99]. У переважній більшості випадків засвідчене написання роз- у словнику П. П. Білецького-Носенка: *розказавъ* (315), *розпатлати* (315) [8:40].

У «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка не зустрічається варіативна вимова префікса **без-**: *безчестя* (71), *бездняныкамы* (74), *безперестанно* (89).

У досліджуваних джерелах засвідчено збереження дзвінких приголосних у кінці слова: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *щобъ* (34), *пидбигъ* (43), *потягъ* (43), *на догадъ* (45), *недугъ* (46); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *ридъ* (8), *щобъ* (22), *батигъ* (24), *перелигъ* (32); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *Богъ* (18), *хлибъ* (20), *снигъ* (29), *голодь* (30), *людъ* (38). Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у творах Т.Г. Шевченка: *назадъ* (38,К), *ворогъ* (103,К), *але архистратихъ* (176,ІІ) [7:100]; у граматиці О. Павловського: *гарбузь* (69), *дубъ* (79), *підъ* (85) [8:40]; у словнику П.П. Білецького-Носенка: *рядъ* (319), *плугъ* (284), *тулубъ* (357) [8:41].

Фіксується у досліджуваних джерелах вимова дзвінких приголосних перед глухими: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка у переважній більшості випадків – *подружкамъ* (34), у *дружкахъ* (35), *за ложку* (35), *лыхорадка* (36), *нижкамъ* (37), *походка* (52), *тяжко* (52), *але юпку* (33), *лошка* (37); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського послідовно – *тяжко* (15), *швидко* (15), *слабкий* (17), *стежка* (21), *рибка* (21), *удка* (21), *Рябко* (22) і в «Кобзарі» Є. Гребінки послідовно – *сторожка* (12), *важко* (22), *голубко* (23). Ця норма відбита у творах Т.Г. Шевченка: *яgidку* (34,К), *дружки* (77,К), *парубки* (126,ІІ), *свидки* (200,ІІ) [25:100]; у граматиці О. Павловського: *брыдкий* (7), *губка* (32); у словнику П.П. Білецького-Носенка: *бабка* (48), *боридка* (59) [26:41]; у граматиці Я. Головацького: *рЪдко* (24), *солодкій* (160) [4:521]. П. Куліш послідовно дотримується традиції при передачі на письмі дзвінкого перед глухими приголосними: *близько* (28, № 9, 1861), *тяжко* (30, № 9, 1861) [5:155–156].

У префіксах од-, об-, під- та в прикметниках *одъ*, *объ*, *підъ* фіксується дзвінкий приголосний: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *одпочынокъ* (13), *обскубуть* (28), *пидставляе* (10), *підъ тыномъ* (19), *объ тимъ* (24); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *одпысавъ* (12), *пидкосывъ* (12), *обтрусятъ* (14), *одъ тебе* (24); у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *обсилаючы* (96). Збереження дзвінкого [д] чітко відбите на письмі в граматиці О. Павловського: одкарабкаюся (48); у словнику П.П. Білецького-Носенка: *одповивъ* (259) [26:41]. У творах Т.Г. Шевченка префікс од- часто оглушується й передається літерою т, особливо перед кореневим [д]: *одпочине* (4,І) *але отдала* (23,І) [7:100].

У першодруках засвідчено передачу на письмі пом'якшеного [р'] та м'якого [ц'] у кінці слова: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *зорі* (14),

шквирю (73); *туманець* (32), *каминець* (47), *кинець* (59); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *пысарь* (16), *царь* (21); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *каганець* (22), *панотець* (23). У творах Т.Г. Шевченка фіксується вимова пом'якшеного [p'] у непрямих відмінках іменників чоловічого роду II відміни: *косаря* (80,II), *лицаря* (169,II); м'яка вимова приголосного [ц']: *місяця* (22,Б), *палець* (66,І) [25:101]. У досліджуваних джерелах фіксується напівпом'якшена вимова шиплячих приголосних: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *шкварчять* (9), *бряжчять* (15), *курчятка* (23); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *бижать* (19), *блыщять* (84), *лежать* (103); у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *кулаччямь* (68), *заворчявь* (73). Твори Т. Г. Шевченка засвідчують пом'якшену вимову довгих шиплячих: *запорожжя* (98,І), *клоччям* (29,II) [7:101].

Отже, у досліджуваних джерелах послідовно відбита: вимова дзвінких приголосних у кінці слова та перед глухими (у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка у переважній більшості випадків); вимова дзвінкого приголосного у префіксах *од-*, *об-*, *під-* та напівпом'якшена вимова шиплячих приголосних. У переважній більшості випадків фіксується вимова префікса [з-] перед глухими приголосними як [с-]. У «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського та у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка відбита вимова пом'якшеного [p'] та м'якого [ц'] у кінці слова. У першодруках засвідчено варіативне вживання прийменника з як [з-] і [с-]; префікса [роз-] як [роз-] і [рос-].

Відбиття асиміляції свистячого приголосного перед шиплячим зустрічається один раз у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *прынишы* (37), один раз у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *бряжчять* (15) та два рази – у «Кобзарі» Є. Гребінки – *пидьижжае* (97), *зьижжае* (98). Ці приклади свідчать проте те, що в усному мовленні ця особливість простежувалась.

Частково ця вимовна особливість передавалася у творах Т.Г. Шевченка: *ближченько* (61,І) [4:101]; у граматиці О. Павловського: *рожжалувався* (83), у словнику П.П. Білецького-Носенка: *дзижчати* (115) [8:41]. Ця орфоепічна норма не передається у граматиці Я. Головацького: *зь жалю* (31), *зь чога* (31) [4:522]; у творах П. Куліша: *розжеврїли* (32, № 1, 1862), *росчахнуло* (39, №1, 1862) [5:159].

На основі одного випадку у «Кобзарі» Є. Гребінки – *квитци* (35) та декількох прикладів у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *отцей* (38), *отце* (52), *отцевській* (64) можемо твердити, що асиміляція приголосного [т] як [цц] не зафіксована.

Матеріал повісті «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка фіксує вимову [т] перед [ч] як [чч] у переважній більшості випадків: *заквичча* (32), *браччыка* (81), *але пан-отченьку* (70).

У досліджуваних джерелах передається асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с]. Вимова [шс] як [с] передається одною літерою с або двома – сс: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка послідовно – *неоглядысся* (29), *незчуеся* (29); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського послідовно – *товчешся* (18), *повернешя* (22) і *повернешся* (27), *схаменешся* (29), *ловысся* (34); у «Кобзарі» Є. Гребінки у переважній кількості випадків – *дывысся* (5), *молысся* (12), *сміешся* (18), *торгуешся* (18), *крутысся* (19), але один раз фіксується – *спечешься* (64). Ця вимовна особливість послідовно фіксується: у творах Т.Г. Шевченка: *радия* (393,1), *сховаешся* (250,11) [25:102]; у граматиці О. Павловського: *засміешся* (80), *прешся* (91) [8:41].

Вимова [чц] як [ц] зрідка засвідчується у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *на ручки* (43), у *купочки* (48), *комашиччи* (49), *самочци* (49), *дочци* (51), *тарилочки* (51), *але нытоци* (33). У творах Т.Г. Шевченка засвідчена вимова [чц] як [ц':], *вкучоци* (33,1), *хатиноци* (73,1) [7:102].

Абсолютно послідовно у досліджуваних джерелах у кінці дієслівних форм фіксується вимова [т'] перед [с'] як свистячого, написання якої передається буквосполуками -тця, -тьця: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *зберутця* (30), *стараецця* (31), *прыньметця* (31), *бъетця* (31), *перехрыстытця* (32); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *ловытця* (7), *трапытця* (16), *значытця* (16); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *нахваляютця* (9), *наберетця* (11), *вытягнутця* (12). У творах Т.Г. Шевченка засвідчена вимова [т'с'] як [ц':], *моляця* (1,1), *гойдаюця* (3,1), [25:103]. О. Павловський -ться послідовно передавав як [ц'ц'а]: *барыцьца* (6), *дывувацьца* (34) [26:41]. Не фіксується асиміляція -ться як [ц'ц'а] у дієслівних формах Я. Головацького: *кончаютса* (183) [4:158].

Відсутні випадки африкатизації [д] і [д'] перед свистячими: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *пидцюкне* (35), *колядци* (53), *ловцемь-молодцемь* (67); у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *гаспидська* (21), *удци* (21), *пидступыть* (21); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *молодци* (24), *людська* (100). Ця особливість вимови не передається у граматиці О. Павловського: *жмудській* (139) [26:41]; у словнику П.П. Білецького-Носенка: *людскость* (215) [8:41]; у творах Т.Г. Шевченка: *людською* (53,1) [7:103].

На основі матеріалу «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка можемо твердити, що африкатизація [д] перед шиплячими також не відбита: *поридчалы* (50), *швыдче* (50), *невидчепытця* (52), *пиджыда* (52), *одже* (53, 78), *прышедшы* (66).

На позначення африкат [д^ж] і [д^з] вживаються буквосполучення дж, дз: *дзвонять* (18), *гляджу* (105) – у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка; *джерела* (10), *грынджолы* (15), *дзвинку* (30) – у «Кобзарі» П. Гулака-

Артемівського: *бджола* (25), *дзвоник* (27) – у «Кобзарі» Є. Гребінки. Ця норма закріплена у творах Т.Г. Шевченка: *дзвонять* (27,І), *дзвони* (421,І) [25:104], у граматиці О. Павловського: *джжгутъ* (33), *дзвоньця* (33); у словнику П.П. Білецького-Носенка: *гудзикъ* (1080), *джбанъ* (114) [8:42].

На основі одного прикладу, зафіксованого у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка, можемо говорити про чергування [д] - [д^ж] у дієслівних формах: *гляджу* (105) (*глядіти*).

У «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського простежується передача на письмі довгих приголосних у наголошеному суфіксі -енн-: *предывенна* (16), *благословенни* (35). Ця особливість засвідчена у рукописах Т.Г. Шевченка: *утомленный* (212,ІІ), *первозданный* (223,ІІ), *прокаженна* (13,ІІ) [7:104].

У досліджуваних джерелах зустрічаються декілька прикладів, які свідчують спрощення в групах приголосних: *серце* (11), *сонце* (17) – у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського; *щаслива* (23) – у «Кобзарі» Є. Гребінки; *жалослыва* (73), *празныка* (72), *але счастлива* (44), *честный* – у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка. Спрощення в групах приголосних непослідовно передається: у творах Т.Г. Шевченка: *серце* (4,І), *щастливиі* (12,І), *щасливій* (10,ІІ) [4:104]; у словнику П.П. Білецького-Носенка: *пидвластный* (279), *серце* (325); у драгоманівці: *протестантства* (3:27), *жалості* (3:15) [6:364].

У першодруках зафіксовано приклади, які свідчать про тенденцію до подовження вимови м'яких і напівпом'якшених зубних приголосних: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *весилья* (30), *кулаччамъ* (37), *свтанья* (52), *угилья* (56); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *життя* (23), *имення* (34), *силлю* (37), *зобачення* (105). Традиція асимілятивного подовження сформувалася не відразу. Єдине написання із збереженням подовженого приголосного фіксується в «Енеїді» І. Котляревського: *убрання* (13,І). Послідовно простежується написання такого типу у граматиці О. Павловського: *багатыѢ* (7); частково у тлумачному словнику П.Білецького-Носенка: *рилля* (313) [8:42]. Подовжена вимова приголосних знайшла підтвердження у творах Т. Шевченка: *возлисса* (61,К), *зіллячка* (78,К), *але попидтыню* (16,К) [7:104]. Послідовно асимілятивне подовження засвідчено у творах П. Куліша: *браття* (1861, 9:28) [5:158].

У досліджуваних кобзарях зафіксовані випадки, які не засвідчують розрізнення звуків [г] і [г^]: у «Кобзарі» Гулака-Артемівського – *горихъ* (11), *гавы* (28); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *горобци* (30), *герготня* (60).

На основі одного випадку у «Кобзарі» Є. Гребінки – *рушныкы* (11) та декількох випадків у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *сердешный* (40), *пшенишный* (65), *соняшный* (114) можемо стверджувати про відбиття

дисиміляції приголосних [чн]. Дисиміляція приголосних [чн] як [шн] передається у творах Т.Г. Шевченка: *сердешна* (59,К), *рушницю* (335,1) [25:104]; у граматиці О. Павловського: *мирошныкъ* (46); у словнику П.П. Білецького-Носенка: *соняшныкъ* (335) [8:41].

Таким чином, у досліджуваних джерелах послідовно передається: аффрикатизація [т'с'] як [тц'] або [т'ц']; позначення аффрикатів [д'ж] і [д'з] буквосполученнями дж, дз; спрощення в групах приголосних; асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с'] (у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського та у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка); дисиміляція приголосних [чн] як [шн] та подовження зубних приголосних у позиції між голосними (у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського та у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка). У «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського послідовно фіксується подовження приголосних у наголошеному суфіксі -енн-.

Як бачимо, у першодруках знайшли широке відбиття майже всі орфоепічні норми сучасної української мови. Можемо твердити, що першодруки харківських письменників відіграли важливу роль у формуванні орфоепічних норм, оскільки вони відтворюють процес становлення орфоепічних норм на певному хронологічному зрізі, засвідчують стан сформованості певної літературної норми, відбивають особливості народної вимови, які згодом стали основою сучасної орфоєпії.

Література

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 367 с.
2. Жилко Ф.Т. Нейтралізація фонологічної опозиції в українській літературній мові // Мовознавство. – №4. – 1968. – С. 17–24.
3. Кобилянський Б. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 91с.
4. Микитин М.Л. Відбиття орфоепічних норм у західноукраїнських граматиках ХІХ століття (на матеріалі граматик Я. Головацького та М. Осадци) // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – № 34. – Ч. II. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С. 519–525.
5. Микитин М.Л. Відбиття особливостей народного мовлення у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках журналу “Основа” (1861–1862) // Записки з українського мовознавства: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю. О. Карпенко. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 151–160.
6. Микитин-Дружинець М.Л. Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії // Записки з українського мовознавства: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю.О. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2009. – Вип. 18. – С. 363–369.
7. Микитин-Дружинець М.Л. Шевченко Т.Г. та становлення української орфоепії // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса, 2001. – Вип. 2. – С. 94–107.
8. Микитин М.Л. Формування орфоепічних норм української літературної мови (на матеріалі «Граматики малоросійського нарѣчя» О. Павловського і «Словника української мови» П. Білецького-Носенка) // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 37–43.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Наук. думка, 2001. – 440 с.
10. Тоцька Н.І. Ненаголошені алофони голосних фонем української літературної мови (до питання про редукцію голосних) // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 21–30.

Джерела

1. Кобзарь П.П. Артемовського-Гулака. – Київ: Типогр. М.П. Фрица, 1877. – 35 с.
2. Кобзарь. Пыратынська ластивка Е. П. Гребинкы. Київ: Типогр. Корчакъ-Новицкаго, 1878. – 110 с.
3. Малоросійскія повѣсти, рассказанные Грыцькомъ Основьяненком. – Харьков, 1841. – Т.1. – 437 с.